

regnskaber. Dette omfattende, majsommeligt gennemgåede materiale har Ebba Vaaben så suppleret med rentemesterregnskaberne, Øresundstoldregnskaberne og de få tilfældigt bevarede Tøjhusregnskaber.

Bogens følgende fire hovedafsnit rummer detaljerede redegørelser for de enkelte værker, behandlet len for len i de fire hovedområder Sjælland, de øvrige øer, Jylland samt landskaberne øst for Øresund og Norge. I alt blev der fra starten med de faste salpeterværker i 1615 tale om mere end en snes projekter, hvoraf 16 bliver behandlet nærmere, heraf et ikke-gennemført. Af værkerne, de fleste realiseret i årene 1615-20, lå seks på Sjælland, ét på Fyn, seks i Jylland, et på Bornholm og to i Skåne. Man kan her nøje følge de enkelte værkers forhistorie, bygninger og drift, og det oplyses, hvorvidt værkernes beliggenhed kendes nu. I betydeligt omfang angives mål for de bearbejdede jordmængder og den producerede salpeter, og i det afsluttende kapitel opgøres tallene for de 12 af værkerne i perioden 1615-ca. 1645 til i alt 600.000 td. jord og næsten 2.000 centner salpeter.

I tre nyttige tillæg finder man en liste over salpetersydere med kongelig beskikkelse, redegørelse for et forsøg på Landbohøjskolens agrikulturkemiske laboratorium med salpeterudvinning af jord, udført 1971 på foranledning af Ebba Vaaben, samt en bibliografi over bøger fra 1500-1700-årene om salpeter og krudt. Et person-, stednavne- og sagregister afslutter bogen.

Ole Degn

Karl-Erik Frandsen: *Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet.* (Skippershoved, 1994). 155 s.

I århundreder var okser sammen med korn Danmarks vigtigste eksportartikel.

Mange forskere har i det seneste århundrede beskæftiget sig med okseeksporten, ud fra enkelte regnskaber eller på grundlag af lovgivningen og breve og beretninger. Med Karl-Erik Frandsens bog foreligger for perioden omkring 1650 en samlet fremstilling af denne væsentlige side af dansk økonomi.

På europæisk baggrund placerer bogen okseeksporten fra det Danmark, der sammen med Polen, Ungarn og Ukraine stod i periferien i forhold til aftagerområderne Vesttyskland, Østrig og Italien. Efter en redegørelse for udviklingen siden middelalderen af studehandelen i Europa følger en skildring af udviklingen i produktion af og handel med okser i Danmark og Hertugdømmerne i perioden 1500-1660, herunder produktionsforholdene og den komplicerede lovgivning, der siden 1524 i det væsentlige forbeholdt opstaldning og dermed produktion af okser for den privilegerede adel og for kronen. Efter en vækst i okseeksporten i 1500-årene ses omkring 1615 et højdepunkt, hvorefter tallene gradvist faldt, dog med mange svingninger.

I et følgende kapitel skildres mere detaljeret produktionen af okser på danske hovedgårde, med udgangspunkt i tre konkrete godser, Vallø, Skinnerup (det senere Ulriksholm) og Gjesingholm (det senere Løvenholm). På grundlag af bevarede toldregnskaber analyseres derefter produktionen af okser udført over Assens, der var et af de få tilladte udførselssteder; toldregnskaberne herfra tillader en minutøs kortlægning af adelige hovedgårde og kongelige lenslotte som produktionssteder, og tilsvarende skildres i et kapitel handelen med stude, der udførtes over Assens. På samme måde redegøres i et kapitel for eksporten over Ribe. Som helhed dominerede i eksporten over Assens købmænd fra Assens og Odense samt især tyske købmænd fra Bremen, hvorimod

eksporten over Ribe var domineret af købmænd fra Ribe, Varde og Ålborg, mens man ved de slesvigske toldsteder bemærker købmænd fra Ålborg, Viborg, Vejle og Lemvig. Endelig følges i et kapitel okserne forbi de slesvigske transittoldsteder, Haderslev, Toldsted, Toftlund, Bov, Gottorp og Rendsborg.

Karl-Erik Frandsens bog bygger ikke blot på den tidligere, ganske omfattende litteratur, men også på arkivalisk materiale i godsregnskaber og toldregnskaber fra de anførte toldsteder.

Med sin velskrevne bog giver Karl-Erik Frandsen en klar fremstilling af den ofte meget omfattende transport af stude, fra det østligste Skåne over Fyn og Jylland og videre og fra Vendsyssel gennem Jylland, Slesvig og Holsten til Elben. Ved sammenstillingen af de mange tal fremtræder krisen for adelen i 1640'erne og de udenlandske købmænds voksende andel af eksporten af danske okser. Karl-Erik Frandsen finder det overdrevet at se dette som udtryk for en fundamental krise i det økonomiske system, men det er formentlig med urette, for krisen fremtræder også på andre måder, i skibsfarten og i byernes befolkningstal.

På en meget fornem måde er de ofte komplicerede talforhold, geografiske fordelinger og transportruter illustreret med en udstrakt brug af kort og søjle- og cirkeldiagrammer. I et blik får man herigennem en klar opfattelse af mange forhold.

En fyldig litteraturliste og et navneregister afslutter bogen.

Ole Degn

Leif Svalesen: *Slaveskibet Fredensborg og dansk-norsk slavehandel i 1700-tallet*. Oversat af Vibeke Steinicke Sørensen og Hanne Steinicke. (Hovedland, 1996). 240 s., 398 kr.

Slaveskibet *Fredensborg* blev bygget i

1752-53 og det forliste kun femten år senere ud for Sørlandskysten i Norge, hvor det blev fundet i 1974. I bogen tages afsæt i selve fundhistorien, herpå gennemgås i otte stemningsmættede kapitler skibets sidste sejlads og dets forlis, og til sidst vender vi tilbage til fundet og forfatterens senere rejse i slaveskibets kølvand.

Det er således en noget rodet bog, der i sin helhed gør indtryk af at være forfatterens personlige scrapbog med alle de indsamlede oplysninger om Fredensborg og arbejdet med skibet. Forfatteren er dykker og var med til at finde vraget i 1974 netop på baggrund af bevarede arkivalier, og herefter har han nøje gransket skibets historie. Skibsjournaler, instrukser, inventarlistes, korrespondancer, søforhør og meget andet er gravet frem i arkiverne i Danmark og i Norge, hvortil kommer mere end tusind bjærgede genstande. Det gør skibet til det bedst dokumenterede slaveskib, der nogensinde er fundet i verden, og det er derfor et uhyre vigtigt bidrag til belysning af slavefartens dystre historie.

Især kapitlerne om Fredensborgs sidste rejse er oplysende. Vi følger skibet fra udrustningen i København, ad trekanttruten til Guldkysten og til Dansk Vestindien med slaver og endelig hjemrejsen indtil forliset ved Sydnorge. Gennem de mange citerede kilder får man et solidt indblik i livet ombord på et slaveskib, især i besætningens barske hverdag. Som arkivar Erik Gøbel slutter sit lille, men informative forord, er beretningen spændende som en roman, men ikke desto mindre den skinbarlige sandhed.

Bogen forekommer dog ofte irriterende grundig. Oplysninger om anlæggelsen af Kronborg i 1574 og Øresundstoldens afvikling i 1857 (s. 45f.) er f.eks. overflødige i forhold til slaveskibets historie. Det er dog kendetegnende for forfatterens grundighed – et